

Oleksandr Yuga

A PROBLEM OF SEARCH OF POLAND OF WAYS OF DECISION OF THE «UKRAINIAN PROBLEM» A POLITICAL ELITE IS IN A MIDDLE XVII OF CENTURY IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Labours of home researchers, in that authors touched problems of search the Polish political elite in a middle XVII of century of various ways and facilities of decision of the «Ukrainian problem», are analysed in the article.

Key words: political elite, Rich Pospolita, «Ukrainian problem», Ukrainian historiography.

Александр Юга

ПРОБЛЕМА ПОИСКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ ПУТЕЙ РЕШЕНИЯ «УКРАИНСКОЙ ПРОБЛЕМЫ» В СЕРЕДИНЕ XVII СТ. В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируются труды отечественных исследователей, в которых авторы касались проблемы поиска политической элитой Речи Посполитой в середине XVII века разнообразных путей и средств решения «украинской проблемы».

Ключевые слова: политическая элита, Речь Посполитая, «украинская проблема», украинская историография.

Отримано: 12.04.2016.

УДК 930(477)«18»:94(44)«04/16»

Сергій Лиман
(Харків)

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ФРАНЦІЇ В ПРАЦЯХ УЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядається вивчення істориками імператорського Харківського університету (1805-1917 рр.) різних проблем середньовічної історії Франції. Підкреслюється, що вибір тематики їх досліджень (політичні, ідеологічні, юридичні, фінансові аспекти феодальної монархії) пояснюється їх поглядами на прогресивну роль французької королівської влади у Середні віки, а вивчення історичної науки Франції в цілому та оцінки творчості окремих її представників – високим рівнем медієвістики цієї країни.

Ключові слова: медієвістика, Франція, історія, історіографія, Середні віки, Харківський університет.

Упродовж XIX – початку XX ст. долі Франції та Російської імперії були досить тісно пов'язані. Їх взаємовплив на різних етапах апріорі мав різний характер: від запеклих загальноєвропейських воєн і формування образу ворога до міцного, як адрианівській шолом, військово-політичного союзу, від синих наполеонівських мундирів, порваних «об російські багнети», до зведення величного Олександрівського мосту – перлини Парижу. Французька мода, література, мова, якою легко володіло російська освічена громадськість, істотно доповнювали інтерес до історичного ми-

нулого Франції й безпосередньо впливали на коло наукових інтересів вітчизняних вчених, багато з яких ставали прихильниками французьких політичних доктрин. В історії Франції, в тому числі в її феодальному минулому, вітчизняні вчені шукали аналогії з політичними процесами, що відбуваються в самій Російській імперії, зокрема в її українських землях.

Одним з центрів загальноросійської дореволюційної медієвістики став Харківський університет. Відкритий, згідно університетського Статуту 1804 р.¹, він сформував чимало вчених, чия творчість тією чи іншою мірою була присвячена історії середньовічної Франції. Проте проблема вивчення в імператорському Харківському університеті даної тематики ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. В історіографії порушувалися лише деякі аспекти зазначеної тематики: в контексті вивчення всесвітньої історії в Російській імперії², середньовічної історії Франції вченими українських земель Російської імперії³, аналізу творчості окремих харківських медієвістів⁴, медієвістики в Україні в цілому⁵. Окремі звертання в рамках даної теми здійснювалися також в зв'язку з науковим аналізом творчості А.С. Вязигіна, автора монографії «Ідеали «Божого царства» і монархія Карла Великого», оцінці якої в радянській і пострадянській науці істотно різняться⁶. Сучасна історіографія поповнилася в останні роки дисертаційними дослідженнями М.К. Кеди і Н.В. Остапова, присвяченими вивченню творчості харківського професора М.Н. Петрова, частина наукової спадщини якого була присвячена середньовічній французькій тематиці⁷. Ступінь вивченості зазначеної проблеми в історіографії ставить перед нами завдання – на основі всіх наявних опублікованих і рукописних джерел представити аналіз досліджень медієвістами Харківського університету в 1805-1917 рр. різних проблем середньовічної історії Франції.

У першій третині XIX ст. харківські вчені зверталися до даної тематики контекстно, як правило в невеликих за обсягом актових промовах. Це повною мірою стосується творчості професора права І.Ф. Тимковського – найближчого соратника В.Н. Каразіна в справі відкриття Харківського університету⁸. Так, в актовій промові «Про маєтки» (1811) він розглядав процес переділу земельної власності в германських королівствах, перш за все в королівстві франків⁹. Він не тільки переконливо показав зростання впливу знаті й юридичний статус підкореного населення, а й особливості зародження феодальних відносин. Вчений черпав свої докази в змісті історичних джерел і посилався на «Салічну правду», «Ріпуарську правду», капітулярії Карла Великого. Водночас він залишив без розгорнутого пояснення своє твердження про те, що французький король Карл VII, «заснувавши перше в Європі відоме, піхотне військо, приготував важливу зміну в справах і політиці народів»¹⁰.

Карл VII дійсно переможно завершив Столітню війну, що призвело до суттєвих геополітичних змін в Західній Європі, проте його військова реформа, яка наблизила перемогу, не вичерпувалася створенням постійної армії тільки з легіонів піхоти. У цій но-

вій армії найважливішу роль грали кінні ескадрони жандармів¹¹. Незважаючи на деякі помилкові твердження Тимковського, його промова стала першою за часом опублікованою в Харківському університеті роботою, в якій розглядалися не тільки політичні, але й соціально-економічні відносини у Франкській державі.

Серед перших учених Харківського університету переважали іноземці, головним чином німці та французи, які здобули освіту і наукові ступені в європейських університетах. Одним з них був французький вчений Антуан Де Гур, який натуралізувався в Росії під русифікованим прізвиськом А.А. Дегуров і навіть став згодом ректором Петербурзького університету. Ще у Франції він опублікував низку праць з питань національної історії, зокрема твори «Публічна й таємна історія французького короля Генріха IV», «Огляд історії Франції» та ін. В актовій промові харківського періоду «Критика історії та її захист» (1808) Дегуров дав низку оцінок представникам французької історичної науки. Найбільш авторитетними істориками він вважав діячів Просвітництва, відомих своїми, головним чином негативними, оцінками Середньовіччя: Вольтера, Е.Б. Кондільяка, Ш. Монтеск'є, Ж.Б. Боссьє тощо. Однак, вказавши на величезну наукову продуктивність своїх одноплемінників, француз Дегуров підкреслив, що національна історіографія Англії відрізняється більшою об'єктивністю і «розважливістю», ніж французька¹².

В іншій актовій промові «Про відродження наук і перевазі, яку вони дали Європі перед іншими частинами світу» (1812) Дегуров частково торкнувся однієї зі сторін діяльності Карла Великого. У зображенні харківського вченого Середньовіччя було нерозривно пов'язане з видовищами «спустошення і жаху, від яких тоді стогнала Європа»¹³, а виною всьому він вважав нестачу науки і освіти. Говорячи про причини невдачі Карла Великого, який намагався відновити «смак до наук», Дегуров відзначав, що «століття його не могло відповідати його духу»¹⁴, хоча джерела містять відомості про грандіозні успіхи Карла в політичній, законодавчій, релігійній сферах¹⁵.

Схожі оцінки діяльності Карла Великого містяться в актовій промові професора кафедри класичної філології Харківського університету, німецького вченого Х.В. Роммеля «Про перевагу і силу істинної і досконалої освіти» (1811). Перебуваючи під впливом історіографії Просвітництва, вчений протиставляв освіту і науку «варварським» Середнім вікам. Перші спроби боротьби з цим неучтвом Роммель відносив до епохи «каролінзького відродження», коли Карл Великий «забажав просвітити народ свій»¹⁶. Якщо в своїх актових промовах Роммель і Дегуров торкалися діяльності Карла Великого на ниві освіти і наук, то в роботах професора кафедри римського права К.П. Пауловича і ад'юнкта кафедри російського публічного права та судочинства Г.С. Гордеєнкова згадувалося про значення законодавчої діяльності франкського імператора. У своєму «Конспекті, або у стислому огляді дипломатички взагалі» (1829) К.П. Паулович доводив, що постійне вживання

монограми на дипломах походять з часів Карла Великого, «який, не вмюючи писати, замість власного підпису ввів монограми» і при цьому він, «здається, був перший з государів, який з 800 р. в дипломах, хоча зрідка, вживав християнське літочислення»¹⁷. У свою чергу Гордеєнко в актовій промові «Про законодавчу гідність Зводу Законів Російської імперії» (1835) дав винятково високу оцінку законодавчій діяльності франкського государя. «Істинно великі правителі народів були завжди законодавці», – підкреслював учений і в числі таких правителів Середньовіччя називав Карла Великого¹⁸. Тим самим Г.С. Гордеєнко заслужено виділив роль Карла Великого як законодавця.

Переважаюча каролінзька тематика в перших зверненнях харківських вчених до історії середньовічної Франції не було випадковістю. У більшості вони тією чи іншою мірою перебували під впливом представників європейського Просвітництва. Вже сама назва найвідомішої праці Вольтера «Досвід про звичаї та дух народів і про головні події історії від Карла Великого до Людовика XIII»¹⁹, що стала, мабуть, першою всесвітньою історією, свідчила про те, яке велике значення в західній історіографії надавалося результатам правління засновника Каролінзької імперії.

Першим монографічним дослідженням, в якому автор звернувся до французької середньовічної історії та історіографії, була магістерська дисертація ад'юнкта кафедри загальної історії В.Ф. Циха «Про спосіб викладання історії» (1833). Згідно традиції, він прямо вказував на те, що «століття Карла Великого» є одним з головних «елементів» історії Середньовіччя²⁰. А намагаючись осмислити стан французької історіографії, харківський учений робив при цьому іноді досить критичні зауваження. Так, серед недоліків сучасної йому медієвістики він відзначав невміння правильно показати «ступове змішання, з'єднання різних елементів... в бродінні на початку середньої історії; відкрити всякої події сенс і значення». З цим завданням, на думку Циха, успішно впоралися лише деякі, до того ж французькі історики, – Ф. Гізо, О. Тьєррі, П. Барант²¹.

Спеціальних робіт, цілком присвячених середньовічній історії Франції, в Харківському університеті в першій половині XIX ст. опубліковано не було. Їх відсутність певним чином компенсували рукописні курси лекцій, що збереглися, як, наприклад, лекції професора кафедри загальної історії М.М. Луніна. У цих лекціях ключову роль серед західноєвропейських країн він відводив саме Франції. Перебуваючи під впливом наукових доктрин Ф. Гізо, Лунін фактично поділяв його ідею про те, що «Франція була центром, фокусом цивілізації Європи»²². У зв'язку з цим особливо важливі лекції М.М. Луніна з історії зародження і розвитку феодалних відносин у Франкській і Французькій державах, реконструкція соціальної структури суспільства, відзначені особливості феодалної ієрархії, «ленний інститут», що рано виник, як «важлива підстава для військового управління Франкської монархії»²³. Саме ця ленна система, підкреслював учений, і призвела до того, що «Франція... роздібилася на велику кількість великих і малих ленів»²⁴.

Першою опублікованою в Харківському університеті роботою, цілком присвяченою середньовічній історії Франції, стала магістерська дисертація М.Н. Петрова «Про характер державної діяльності Людовика XI» (1850)²⁵. Головним джерелом для неї були «Мемуари» Філіпа де Комміна. Авторські завдання Петров бачив в тому, щоб спочатку розібратися «в характері XV століття і його значенні в історії людської цивілізації», а потім показати, «яким чином на ґрунті його розвинувся характер Людовика XI»²⁶.

Час царювання Людовика XI Петров вважав межею двох епох – Середніх віків і Нового часу. «Подвійність ця, – на думку вченого, – відбилася також і в характері представників XV ст., серед яких Людовик XI, безперечно, посідав перше місце»²⁷. Петров дав свою оцінку кожному з трьох періодів царювання короля. Це дозволило історикові дійти висновку, що «державна діяльність Людовика XI саме така, яку можна очікувати від його характеру і від його століття. За духом і прагненнями вона є надбанням нового часу; за формою, за образом дій належить ще середньовічній епосі; звідси її двоїстий характер і протиріччя, які звертають на себе увагу в ній»²⁸.

Головну мету Людовика XI Петров убачав у посиленні королівської влади і зміцненні країни. Цьому, на думку вченого, сприяли війни з англійцями, національна самосвідомість, а також занепад феодального ридарства²⁹. Проте перелік даних причин не можна вважати повним.

О.П. Рославський-Петровський у рецензії на дисертацію Петрова назвав зображеного ним Людовика XI «рабом епохи» і дорікав свого учня, що той навмисно складав з короля «моральну відповідальність за злочини»³⁰.

Запереченням учителеві міг би бути висновок Петрова про те, що методи і засоби боротьби Людовика XI були «не гірше і не краще тих, якими користуються його супротивники», а сам король «відрізнявся обдуманістю і свідомістю у своїй політиці»³¹. Підкреслимо, що й Ф. де Коммін вважав Людовика XI менш порочним та більш мудрим, ніж інші королі-сучасники³².

Однак виправдання макіавеллізму Людовика XI зовсім не було головним завданням Петрова. Йому вдалося вичерпно охарактеризувати третій стан, який він, подібно Т.М. Грановському, вважав головним союзником короля³³.

Петров і надалі розглядав даний сюжет. Згодом зміст магістерської дисертації вченого під назвою «Людовик XI» увійшов у його відомі «Нариси із загальної історії». Друге видання нарисів про Людовіку XI (1868)³⁴ відрізнялося від попереднього головним чином більш особистісною характеристикою короля, більш докладним викладом причин його нової політики, відмовою від поділу його правління на три основні періоди, з'ясуванням результатів державної діяльності його попередників.

У французькій історії Петрова приваблювала не тільки особистість Людовика XI. Іншим його зверненням до проблем середньовічної Франції став нарис «Жанна д'Арк. Історико-психологічний досвід» (1867). На відміну від Ж. Мишле, для якого Жанна

д'Арк – посланниця неба, дитя Церкви, служниця Бога³⁵, Петров представив її діяльність як один із проявів самосвідомості простого народу, а не волі провидіння. «Дивно, принаймні, не історично, – писав учений, – було б говорити про безпосереднє заступництво неба за Францію»³⁶.

Якщо у книзі Ж. Мішле загальнополітична ситуація у Франції XV ст. була охарактеризована недостатньо докладно, то М.Н. Петрову вдалося показати, що ні «ледачий і розпусний» дофін Карл, ні його прихильники, які турбувалися тільки про особисті інтереси, не були здатні переломити характер воєнних дій на свою користь. Роль рятівника Франції історик відвів простому народові і Жанні д'Арк, як його представниці. Соціальними мотивами прийняті міркування історика про те, що якщо її появу зустріли вищий клас і сам двір недовірили, то «народ побачив у ній ідеальне втілення своїх власних якостей і духу – здоровий розум і пряме, безкорисливе, чесне і добре серце»³⁷.

Петрову вдалося розмежувати об'єктивні і суб'єктивні причини перелому у Столітній війні. «Великий народ з живими і юними силами та тисячолітньою історією не міг, звичайно, бути погинений прибульцями, – відзначав учений. – Народний дух, подавлений тимчасовим збігом нещастя, рано чи пізно повстав би проти насильства, і так чи інакше Франція звільнилася б від англійців»³⁸. Роль у цьому самої Жанни д'Арк він визначав як «шляхетну ініціативу», підкреслюючи при цьому, що «тільки співчуттю має була зобов'язана Жанна своїм успіхом»³⁹. Така висока оцінка ролі простого народу в історичному процесі була в цілому характерна для вітчизняної ліберальної медієвістики перших післяреформених років.

Крім конкретно-історичних нарисів з історії середньовічної Франції Петров опублікував дві роботи, в яких значне місце приділив стану французької медієвістики: «Звіт про заняття в Німеччині, Франції, Італії, Бельгії й Англії» (1861) і монографія для захисту докторської дисертації «Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії і Франції» (1861).

І в «Звіті», і в докторській дисертації Петров широко і вдало застосовував порівняльний метод. На відміну від німецької історіографії з її широким географічним охопленням, французькі історики, як відзначав харківський учений, приділяли основну увагу дослідженню національної історії і при цьому виявляли недостатнє знання зарубіжної історіографії⁴⁰. Серед недоліків він відзначав дилетантизм багатьох французьких учених, їх «однобічний національний погляд» на історичні явища. «В історичній літературі французів, – зауважував Петров, – така ж анархія, як у сфері соціальних ідей»⁴¹. Водночас сильними сторонами французької історичної науки харківський учений вважав зовнішню привабливість, «логічну організацію матеріалу», вміння популяризувати історію та робити її «прикладною наукою»⁴².

Висновки Петрова про те, що нова національна історична школа була пов'язана з іменами П. Баранта і К. Форієля не суперечили аналогічним висновкам його попередника Циха⁴³.

Серед сучасних йому французьких медієвістів Петров особливо виділив Ф. Гізо, О. Тьєррі і Ж. Мішле. Ф. Гізо, як вважав харківський учений, відрізнявся насамперед критичним напором своїх досліджень, але слабкою стороною його творчості був «догматизм»⁴⁴. Основну заслугу О. Тьєррі Петров убачав у подоланні слабких сторін французького прагматизму, створенні власного «живописного» методу, а також у розробці питань з історії третього стану⁴⁵.

Ж. Мішле з певними застереженнями Петров відніс до представників «гуманітарної школи»⁴⁶. Зазначені автором особливості творчості кращих представників французької медієвістики більш рельєфно підкреслювали і його наукові уподобання: інтерес до народного початку, гуманізм, історико-художню манеру викладу, історичну об'єктивність.

Через рік після смерті Петрова були надруковані його трьохтомні «Лекції зі всесвітньої історії» (1888) – перший в Російській імперії вітчизняний навчальний посібник даного формату. Другий том цих лекцій присвячений історії середніх віків, зокрема історії Франції. Особливістю її розвитку Петров вважав те, що «державний лад» цієї країни, на відміну, наприклад, від Німеччини, створювався не лише королівською владою, але й французьким суспільством. Середньовічна Франція, на його думку, була зразком державної централізації⁴⁷. Ця думка поширена й в сучасній медієвістиці.

Різні аспекти історії Франції розглядав в своїй творчості й харківський історик права А.М. Стоянов. Він спростовував висловлене Н.Д. Фюстелем де Куланжем думку про те, що система французької адміністрації «була безумовно-римська і механічно утримана германськими завойовниками»⁴⁸. «Французькі установи, – підкреслював Стоянов, – представляють своєрідне ціле, де більш-менш вдало з'єдналися початки германські та римські»⁴⁹. Цю ж точку зору поділяв і колега Стоянова, професор загальної історії Харківського університету В.К. Надлер. Останній, хоча і відзначав великий вплив римського елементу у Франкській державі, все ж вказував, що франкське панування в своїй основі було явищем новим, варварським, а не римським⁵⁰.

Стоянов гостро критикував і помилкову думку інших представників французької науки (Луазо і Буленвільє) про те, що заняття франками Галлії «спричинило для мешканців країни повне позбавлення прав майнових на користь завойовників»⁵¹. Однак помилково висловлювався і сам Стоянов. Наприклад, він цілком допускав думку про те, що «Салічна правда» була видана до Хлодвигу⁵². Стоянов був яскравим представником історико-правового напрямку, який все ясніше позначався в дослідженнях з історії західноєвропейських країн, поряд з політичним і соціально-економічним. Значну наукову цінність для вивчення історії середньовічної Франції мала його магістерська дисертація «Методи розробки позитивного права і суспільне значення юристів від глоссаторів до кінця XVIII ст.» (1862). «Завдання цієї праці суто історичне», – підкреслював у вступі юрист Стоянов⁵³. Ця

думка підтверджується оцінкою його творчості М.Ф. Сумцовим, який називав Стоянова «прихильником порівняльного та історичного методів вивчення правових інститутів»⁵⁴.

Один з чотирьох розділів дослідження був цілком присвячений французькій школі юристів. Францію, разом із Голландією, Стоянов вважав тією країною, куди «доливають з винятковою силою всі живі соки юриспруденції наприкінці XVI і в XVII ст.»⁵⁵. Учений переконливо показав зв'язок між римським правом і політичним життям Франції. Саме у Франції, де посилювалася королівська влада, була створена Куяцієм, Донеллом, Дуареном тощо нова юридична школа цивілістів. Ця школа на півтора століття стала провідною в Європі. Політичним ідеалом цих юристів Стоянов вважав «самодержавний принцип», що був результатом їхнього суспільного походження. «Будучи тісно пов'язаними з міськими громадами, – відзначав учений, – юристи, можна сказати, вийшли на політичне світло з готовою ворожнечою до олігархічного дворянського початку, із зародженням ідей про єдність державну»⁵⁶.

Однак у міркуваннях Стоянова про роль і місце юристів у боротьбі королівської влади з феодалною аристократією та в суспільному русі в цілому містяться і деякі суперечливі висновки. Учений явно перебільшував та ідеалізував роль юристів і у зміні поземельних відносин, де вони «намагаються всіма засобами забезпечити найбільшу вигоду селянинові» і необґрунтовано визнавав юристів XVI-XVII ст. не тільки єдиними творцями абсолютної монархії, але і творцями громадянської свободи, а також легалізації, розвитку і забезпечення економічних інтересів країни. Величезність цього внеску, по суті, спростовує висновок Стоянова про те, що занепад французької юриспруденції в XVII і особливо у XVIII ст. був пов'язаний з посиленням французького абсолютизму і його наступу на права підданих⁵⁷.

Серед інших праць Стоянова проблеми середньовічної Франції найбільшою мірою відображені в нарисі «Звичайне право в історії найважливіших європейських держав Західної Європи й особливо у Франції» (1883). «Ніде, навіть в Англії, – підкреслював автор, – звичайне право не набуло такого передчасного, великого і міцного значення, як у Франції»⁵⁸. Стоянов пов'язував цей процес із феодалною роздробленістю, у результаті чого «писані джерела – римське право, *Leges barbarorum* і капітулярії – утратили своє колишнє формальне значення, проте, ... найповнішим і найвпливовішим джерелом позитивного права стали звичаї»⁵⁹.

Стоянов не обмежувався встановленням суто логічного зв'язку між процесом феодалної роздробленості у Франції, як країни класичного абсолютизму, і поширенням тут звичайного права. Він показав і особливості географічного аспекту цього явища. «З XI ст., – писав учений, – почався ... поділ Франції на дві нерівних частини стосовно джерел діючого права. Одна, велика частина – північний захід, північ, центр, схід і навіть почасти південний схід Франції, де діє, головним чином, право звичайне; інша час-

тина – територія між Піренеями, Ліонською затокою, Савойєю і лінією Гаронні, де діє право римське...»⁶⁰.

Однак найважливіше питання – про зміст і походження звичайного права – Стоянов не став вирішувати самостійно. Він лише повторив думку відомого французького вченого Ж.-М. Пардессю про те, що питання про походження звичайного права у Франції не можна звести до якого-небудь одного джерела (кельтського чи римського, германського чи феодального). Таким чином, Стоянов продемонстрував свою прихильність теорії синтезу середньовічних інститутів.

Одним з таких найважливіших інститутів була французька фінансова адміністрація. Стоянов присвятив цій темі окремий нарис «Фінансова адміністрація у Франції від середньовіччя до 1789 р.» (1877). Джерелами для його написання стали протоколи зборів провінційних штатів і так звані «жалібні зошити». Незважаючи на фрагментарність нарису і зайву емоційність автора, йому вдалося з'ясувати такі важливі питання, як час виникнення у Франції особливої фінансової адміністрації, головні джерела прибутків королівської скарбниці, класова спрямованість податкової політики, сутність талі, взаємозв'язок між діяльністю фіскальної системи і дедалі більшою соціальною боротьбою в країні⁶¹. Багато висновків, яких дійшов Стоянов, підтвердила й сучасна медієвістика. Так, його оцінка характеру талі не суперечить аналогічним оцінками Г.Д. Люблінської⁶², а висновок про те, що «не раніше Людовика Святого почала виділятися особлива фінансова адміністрація з цілої системи державних установ»⁶³, повторила в своїй монографії Н.О. Хачатурян⁶⁴.

Найбільшим дослідженням, присвяченим історії середньовічної Франції, стала монографія професора кафедри загальної історії А.С. Вязигіна «Ідеали «Божого царства» і монархія Карла Великого» (1912). Відомий фахівець в галузі історії боротьби за інвеституру, автор магістерської дисертації «Нариси з історії папства в XI ст.», Вязигін готував велике дослідження «Ідейна та економічна підготовка церковно-суспільних перетворень XI ст.». Однак активна політична і редакторська діяльність (він був видавцем монархічного журналу «Мирний труд»⁶⁵ і одним з керівників фракції правих в III Державній думі⁶⁶) не дозволили здійснити цей задум в повному обсязі. Вязигіну вдалося опублікувати лише кілька вступних нарисів, об'єднаних згодом в монографію «Ідеали «Божого царств» і монархія Карла Великого». У своїй роботі автор намагався дослідити як самі ідеї «Божого царства», так і теократичні ідеали франкського імператора. Висловивши думку про те, що Карл Великий сприйняв основні положення «Божого царства» у Блаженного Августина («Свята правда, єдність, вічний мир»)⁶⁷, автор прагнув далі з'ясувати слабкі сторони ідеї імператора і показати невідповідність між теократичними ідеалами Карла і сучасно йому дійсністю. «Висока мета, – вказував Вязигін, – повинна досягатися чистими, моральними засобами, повільним шляхом поступового перевиховання суспільства, а не обхідною стежкою

грубого насильства і жорстокого примусу»⁶⁸. Незважаючи на те, що ідея Божого царства знайшла в Карлі Великому переконаного прихильника, вона, – на думку вченого, – «розумілася хибно самим імператором і його сподвижниками» й «не могла бути втілена в настільки грубий варварський час»⁶⁹.

Вязигін поставив можливість втілення цієї ідеї в пряму залежність від економічних умов століття. В іншому випадку, – зазначав історик, – «ідейна будівля висить в повітрі»⁷⁰. Тому головна причина невдачі Карла Великого залежала, на його думку, «не від непридатності великих звітів єдності, миру і правди, а від невідповідності цих високих вимог економічному рівню тієї епохи і слабкості ідейної підготовки сучасних йому поколінь, які не знали навіть абетки великого суспільного життя»⁷¹.

Незважаючи на такий цілком науковий підхід, праця Вязигіна викликала несхвальний відгук критики. Так, на думку відомого фахівця в цій галузі А.П. Карсавіна, «книга не дає нової і оригінальної побудови і висвітлення епохи»⁷². Як відзначав рецензент, багато питань, що розглядаються автором, вже докладно вивчили В.І. Герье, а також Є.М. Трубецької, автор відомої праці «Світогляд Блаженного Августина». Водночас, багато висновків Вязигіна співзвучні з основними положеннями відомої монографії А.П. Левацького. Так, на думку останнього, твір Августина «Про град Божий» було не тільки улюбленою книгою Карла Великого, «але і прямим життєвим посібником». «Це була нав'язлива ідея Карла, те надзавдання, яке він собі поставив», але яке так і не здійснив⁷³.

У 1909-1918 рр. на кафедрі загальної історії Харківського університету викладав приват-доцент Є.О. Черноусов. Оскільки читання загального курсу історії середніх віків в ці роки здійснював професор Вязигін, Черноусов підготував кілька спецкурсів в рамках цього предмета. Значна частина з них була присвячена історії середньовічної Франції: «Меровінзьке суспільство і держава» (1912/1913 н.р.), «Історія Франції X-XI ст.» (1914/1915 н.р.), «Феодалізм у Франції» (1916/1917 н.р.)⁷⁴. Перший з цих спецкурсів Черноусов викладав дві, а наступні – чотири години на тиждень. Стільки ж (чотири години на тиждень) виділялося навчальними планами і на загальний курс Вязигіна з історії середніх віків. Таким чином, значний обсяг викладання цілком дозволяв Черноусову розглядати ключові проблеми обраних ним розділів середньовічної Франції.

Крім спецкурсів Черноусов проводив практичні заняття. Так, наприклад, в «Огляді викладання» за 1912/1913 н.р. значиться «Читання Григорія Турського»⁷⁵. На практичні заняття навчальними планами виділялося дві години на тиждень.

Черноусов був досвідчений джерелознавець. Він не тільки знав дев'ять нових і стародавніх мов, але і в найважчі часи Першої світової війни зумів опублікувати для проведення практичних занять збірник «Вибрані місця з «Historia Francorum» Григорія Турського (1916). Цей великий, на сто сторінок, збірник

включав 63 уривка з «Історії франків» латинською мовою. У вступі Черноусов відзначав: «В інтересах всіх учасників в практичних заняттях бажано, щоб кожен з них мав перед очима текст пам'ятника, що читається»⁷⁶. У той же час в посібнику були відсутні коментарі, які по ходу заняття повинен був робити сам керівник⁷⁷. При публікації текстів харківської учений використовував Ганноверське видання В. Арндта 1884 р зі знаменитою «*Monumenta Germaniae historica*».

Отже, матеріал даної статті дозволяє стверджувати, що науковий інтерес до середньовічної історії Франції зберігався у вчених імператорського Харківського університету впродовж усього досліджуваного періоду (1805-1917 рр.). Цей інтерес проявлявся в роботах різного формату – актових промовах, курсах лекцій, статтях, картинах, монографіях. Цим дослідженням, як правило, були властиві очевидні етатистські доктрини. Харківські вчені зверталися до аналізу різних сторін діяльності держави, її видатних державних діячів і боротьби з феодальним сепаратизмом (М.Н. Петров), її політичних, правових, фінансових структур (А.М. Стоянов), ідеалам «Божого царства» і монархії Карла Великого (А.С. Вязигін). Ці етатистські доктрини зумовлені поглядами харківських медієвістів на прогресивну роль французької королівської влади. Іншим важливим напрямом досліджень був аналіз стану французької медієвістики від перших фрагментарних контекстних звернень (А.А. Дегуров, В.Ф. Цих) до створення першої в Російській імперії докторської дисертації М.Н. Петрова, присвяченій аналізу західноєвропейської, зокрема французької історіографії. Ця обізнаність в досягненнях медієвістики Франції – закономірне відображення високого авторитету її вчених, незважаючи на низку недоліків в їх творчості, заслужено і професійно відзначених харківськими дослідниками

Примітки:

1. Университетский устав 5 ноября 1804 г. // Соловьёв И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – СПб., б.г. – Вып. 1. – С. 23-36.
2. Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. / В.П. Бузескул. – Л., 1931. – Ч. 2. – С. 94.
3. Лиман С.І. Французька середньовічна історія та історіографія в працях медієвістів України в 1805 – 60-ті рр. XIX ст. / С.І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури (ВХДАК). – 2004. – Вип. 15. – С. 50-56, 57-59; Лиман С.І. Історія середньовічної Франції в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 70–80-ті рр. XIX ст. / С.І. Лиман // ВХДАК. – 2005. – Вип. 16. – С. 23-27.
4. Див. наприклад: Лиман С.І. Історія середньовічної Західної Європи та Візантії у творчості й навчальних курсах приват-доцента імператорського Харківського університету Євгена Олександровича Черноусова (1869 – ?) / С.І. Лиман // ВХДАК. – 2014. – Вип. 42. – С. 26.
5. Лиман С.І. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880-1917) : дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1993 / С.І. Лиман. – С. 177-178; Лиман С.І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в

- оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С.И. Лиман. – Х., 2009. – С. 221-223, 228, 250-254, 261-263.
6. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 3. – С. 443-444; Лиман С.И. А.С. Вязигин как историк-медиевист / С.И. Лиман // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 362. – С. 127.
 7. Кеда М.К. Михайло Назарович Петров (1826-1887) та його внесок в історичну науку: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006 / М.К. Кеда. – С. 15; Ср.: Остапов Н.В. Становление преподавания всемирной истории в университетах России: научно-педагогические взгляды и деятельность М.Н. Петрова: 1850-1880 гг. : дисс. ... канд. ист. наук / Н.В. Остапов. – Сыктывкар, 2006.
 8. [Письмо В.Н. Каразина] И.Ф. Тимковскому (24 марта 1803 г.) // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Х., 1910. – С. 638-639; Письмо И.Ф. Тимковского Слободско-Украинскому губернатору И.И. Бахтинну // Государственный архив Харьковской области (ГАХО), ф.3, оп.10, ед. хр. 112, л. 208.
 9. Тимковский И.Ф. О поместьях / И.Ф. Тимковский // Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета, бывшем 30 августа 1810 г. – Х., 1811. – С. 14.
 10. Там же. – С. 55.
 11. Див.: Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII-XV вв / Н.А. Хачатурян. – М., 1989. – С. 158, 165.
 12. Дегуров А.А. Критика истории и её защищение / А.А. Дегуров // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1808 г. – Х., 1808. – С. 38.
 13. Дегуров А.А. О возрождении наук и перевесе, который они дали Европе перед прочими частями света / А.А. Дегуров // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 17 января 1812 г. – Х., 1812. – С. 40.
 14. Там же. – С. 41.
 15. Видукин Корвейский. Деяния саксов / Видукин Корвейский ; вступ. ст., пер. и коммент. Г.Э. Санчука. – М., 1975. – I. 15. – С. 136; Эйнгарт. Жизнь Карла Великого / Эйнгарт ; пер. А.П. Левандовского // Левандовский А.П. Карл Великий. Через Империю к Европе. – М., 1995. – Приложения. VII. – С. 185.
 16. Роммель Х.В. О преимуществе и силе истинного и совершенного просвещения / Х.В. Роммель // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1811 г. – Х., 1811. – С. 49.
 17. Паулович К.П. Конспект, или краткое обозрение дипломатики вообще / К.П. Паулович. – Х., 1829. – С. 48, 90.
 18. Гордеенков Г. О законодательном достоинстве свода Законов Российской империи / Г. Гордеенков // Речь, произнесённая в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1835 г. – Х., 1835. – С. 2.
 19. Див.: Вольтер. Опыт о нравах и духе народов и о главных событиях истории от Карла Великого до Людовика XIII / Вольтер. – СПб., 1829.
 20. Цых В.Ф. [О способе преподавания истории]. Решение вопроса: По причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объёма истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? / В.Ф. Цых – Х., 1833. – С. 111.

21. Там же. – С. 35.
22. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. – 2-е изд. / Ф. Гизо ; пер. с фр. К. Арсеньева. – СПб., 1864. – С. 3.
23. Лунин М.М. История средних веков: [Лекции проф. М.М. Лунина, записанные студентом Д. Чириковым] / М.М. Лунин // Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина (ОРЦНБХНУ), д. 545/с, тетрадь 34, л. 8.
24. Там же, тетрадь 38, л. 6.
25. В загальноросійській медієвістиці першою великою науковою роботою з історії середньовічної Франції стала докторська дисертація Т.М. Грановського «Абат Сутерій» (1849).
26. Петров М.Н. О характере государственной деятельности Людовика XI / М.Н. Петров. – Х., 1850. – С. 10.
27. Там же. – С. 13.
28. Там же. – С. 38.
29. Там же. – С. 46.
30. Рославский-Петровский А.П. [Рец.] / А.П. Рославский-Петровский // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). – 1851. – № 7. – С. 206 (Петров М.Н. О характере государственной деятельности Людовика XI. – Х., 1850).
31. Петров М.Н. О характере государственной деятельности Людовика XI... – С. 54-55.
32. Коммин Ф. Мемуары / Ф. Коммин ; пер., ст. и примеч. Ю.П. Малинина. – М., 1986. – VI. 8-9. – С. 248, 251.
33. Див.: Грановский Т.Н. Лекции по истории средних веков / Т.Н. Грановский. – М., 1987. – С. 17.
34. Петров М.Н. Людовик XI. Общеисторическая характеристика / М.Н. Петров // Петров М.Н. Очерки из всеобщей истории. – Х., 1868. – С. 336-392.
35. Мишле Ж. Жанна д'Арк / Ж. Мишле ; пер. с фр. Т. Быковой. – Пг., 1920. – С. 33, 36, 41, 43.
36. Петров М.Н. Жанна д'Арк (Историко-психологический опыт) / М.Н. Петров // ЖМНП. – 1867. – Ч. 135. – С. 94.
37. Там же. – С. 113.
38. Там же. – С. 116.
39. Там же.
40. [Петров М.Н.] Отчет о занятиях адъюнкта имп. Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858-1860 гг. / М.Н. Петров. – Х., 1861. – С. 9, 35.
41. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции / М.Н. Петров. – Х., 1861. – С. 193.
42. Там же. – С. 188.
43. Цых В.Ф. О способе преподавания истории... – С. 35.
44. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции... – С. 258-259.
45. Там же. – С. 269.
46. Там же. – С. 299.
47. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории / М.Н. Петров. – Х., 1888. – Т. 2: История средних веков. – С. 192.
48. Стоянов А.Н. История важнейших западных законодательств : курс лекций 1883/84 уч. г. / А.Н. Стоянов. – Х., 1884. – С. 158.
49. Там же. – С. 161.
50. Надлер В.К. Лекции по истории средних веков [Литография] / В.К. Надлер. – Х., 1887. – С. 216.

51. Стоянов А.Н. История важнейших западных законодательств... – С. 86.
52. Там же. – С. 95.
53. Стоянов А.Н. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII ст. / А.Н. Стоянов. – Х., 1862. – С. IV.
54. Сумцов Н.Ф. Стоянов Андрей Николаевич / Н.Ф. Сумцов // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1901. – Т. 31. – П/т. 62. – С. 717.
55. Стоянов А.Н. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов... – С. 27.
56. Там же. – С. 34.
57. Там же. – С. 81.
58. Стоянов А.Н. Обычное право в истории важнейших государств Западной Европы и особенно во Франции / А.Н. Стоянов. – Х., 1883. – С. 3.
59. Там же. – С. 4.
60. Там же. – С. 10.
61. Стоянов А.Н. Финансовая администрация во Франции от средних веков до 1789 г. / А.Н. Стоянов. – Б.м., 1877. – С. 3-4, 15, 27.
62. Люблинская А.Д. Франция при Ришелье / А.Д. Люблинская. – Л., 1982. – С. 41-42, 45.
63. Стоянов А.Н. Финансовая администрация во Франции... – С. 1.
64. Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII-XV вв... – С. 99.
65. Вязигин А.С. Программа «Мирного Труда» / А.С. Вязигин // Мирный Труд. – 1902. – № 1. – С. 7.
66. Див.: Вязигин А.С. Думские выступления / А.С. Вязигин. – Х., 1913.
67. Вязигин А.С. Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого / А.С. Вязигин. – СПб., 1912. – С. 71.
68. Там же. – С. 156-157.
69. Там же. – С. 158.
70. Там же. – С. 199.
71. Там же. – С. 200.
72. Карсавин А.П. [Рец.] / А.П. Карсавин // Научный исторический журнал. – 1913. – № 1. – С. 73 (Вязигин А.С. Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого. – СПб., 1912).
73. Левандовский А.П. Карл Великий. Через империю к Европе... – С. 124, 145.
74. Обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912-1913 ак. год. – Х., 1912. – С. 11; Обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1916-1917 ак. год. – Х., 1916. – С. 17.
75. Обозрения преподавания предметов... на 1912-1913 ак. год... – С. 11.
76. [Черноусов Е.А.] Избранные места из «Historia Francorum» Григория Турского / текст напечатан прив.-доц. Е.А. Черноусовым. – Х., 1916. – С. III.
77. Там же. – С. IV.

Sergiy Lyman

**THE HISTORY OF MEDIEVAL FRANCE IN THE WORKS
OF SCIENTISTS OF KHARKOV UNIVERSITY
(XIXTH – to the beginning of XXTH century)**

The article discusses the study by scholars of Kharkov Emperor's University (1805-1917) of various problems of medieval France history. It is noted that the selection of research items (political, ideological, legal,

fiscal aspects of feudal monarchy) is explained by their view on progressive role of French royal rule in Middle Ages, whereas the study of historical science of France as a whole and evaluation of its particular representatives is due to the high level of French medieval history science.

Key words: France, history, historiography, Middle Ages, Kharkov University.

Сергей Лиман

**ИСТОРИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ФРАНЦИИ
В ТРУДАХ УЧЕНЫХ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(XIX – начало XX в.)**

В статье рассматривается изучение историками императорского Харьковского университета (1805-1917 гг.) различных проблем средневековой истории Франции. Отмечается, что выбор тематики их исследований (политические, идеологические, правовые, фискальные аспекты феодальной монархии) объясняется их взглядами на прогрессивную роль французской королевской власти в Средние века, а изучение исторической науки Франции в целом и оценки творчества отдельных её представителей – высоким уровнем медиевистики этой страны.

Ключевые слова: медиевистика, Франция, история, историография, Средние века, Харьковский университет.

Отримано: 19.05.2016.

УДК 94(438)(092)

Нина Казарова

(Ростов-на-Дону, Российская Федерация)

**ПЯТЬДЕСЯТ ЛЕТ НА СЛУЖБЕ ИСТОРИИ
(варшавский историк Николай Николаевич Любович)**

На основе материалов Государственного архива Ростовской области и дореволюционных изданий рассматриваются основные направления научно-педагогической деятельности профессора Варшавского университета, историка Н.Н. Любовича, почти полвека проработавшего в университете. Показана судьба ученого на переломе эпох.

Ключевые слова: историческая наука, история средних веков, историк, Реформация, Варшавский университет.

Имя историка-медиевиста Николая Любовича, уроженца Подольской губернии, выпускника Киевского университета Св. Владимира, прослужившего 50 лет в Варшавском университете, было хорошо известно ученому миру в начале XX века. Однако оно мало о чем говорит современному исследователю.

Биография и научное наследие Н.Н. Любовича изучены совершенно недостаточно. Неизвестна даже точная дата его смерти. Биографические справки представлены в дореволюционных энциклопедиях и словарях, научное наследие – в «Записке об ученых трудах Н.Н. Любовича»¹, в книге В.П. Бузескула² и в статье